

ભારતમાં મહિલાઓનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ: બંધારણીય આરક્ષણ, નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમ, 2023 અને ભવિષ્યના પડકારો

ડૉ. અનિલકુમાર પરસોતમભાઈ પરમાર

સારાંશ

ભારતીય લોકશાહીની સફળતા માત્ર નિયમિત ચૂંટણી યોજવામાં કે મતદારોની સંખ્યામાં નથી, પરંતુ સમાજના વિવિધ વર્ગોને રાજ્યની નિર્ણયપ્રક્રિયામાં યોગ્ય અને અસરકારક પ્રતિનિધિત્વ મળે છે કે નહીં તેમાં રહેલી છે. ભારતની કુલ વસ્તીમાં મહિલાઓનો હિસ્સો લગભગ અડધો હોવા છતાં સંસદ, રાજ્ય વિધાનસભાઓ અને અન્ય ઉચ્ચ રાજકીય સંસ્થાઓમાં મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ લાંબા સમય સુધી પ્રમાણમાં ઓછું રહ્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાં મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વને મજબૂત બનાવવા માટે બંધારણીય અને કાનૂની વ્યવસ્થાઓનું મહત્વ વિશેષ બને છે. 73મા અને 74મા બંધારણીય સુધારાઓ દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં મહિલાઓ માટે ઓછામાં ઓછું એક-તૃતીયાંશ આરક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું અને ત્યારબાદ અનેક રાજ્યોએ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં 50 ટકા સુધીનું આરક્ષણ આપ્યું છે. ગુજરાત સહિત અનેક રાજ્યોમાં મહિલાઓ માટે 50 ટકા સ્થાનિક આરક્ષણની વ્યવસ્થા છે.

આ પૃષ્ઠભૂમિમાં નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમ, 2023, એટલે કે બંધારણ (106મો સુધારો) અધિનિયમ, 2023, ભારતીય રાજકીય વ્યવસ્થામાં ઐતિહાસિક પરિવર્તનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ સુધારા દ્વારા લોકસભા, રાજ્ય વિધાનસભાઓ અને દિલ્હી વિધાનસભામાં સીધી ચૂંટણીથી ભરાતી બેઠકોમાંથી આશરે એક-તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રાખવાની બંધારણીય જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે અનામત બેઠકોમાં પણ એક-તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત કરવાની જોગવાઈ છે. જોકે આ જોગવાઈનો વાસ્તવિક અમલ પ્રથમ સંબંધિત વસ્તીગણતરીના આંકડા પ્રકાશિત થયા બાદ થનારી delimitation પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલો છે. આ સંશોધનપત્રમાં મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વના બંધારણીય આધાર, સમાનતા અને સકારાત્મક ભેદભાવના સિદ્ધાંતો, 106મા બંધારણીય સુધારાની કાનૂની રચના, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં મહિલાઓની ભાગીદારી, 2024ની લોકસભા ચૂંટણીની સ્થિતિ, નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમની મર્યાદાઓ અને તેના ભવિષ્યના પડકારોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. સંશોધનનો મુખ્ય તારણ એ છે કે માત્ર બેઠકોનું આરક્ષણ મહિલાઓના રાજકીય સશક્તિકરણ માટે પૂરતું નથી; રાજકીય પક્ષોમાં આંતરિક લોકશાહી, ઉમેદવારીમાં સમાનતા, ચૂંટણી ખર્ચમાં સહાય, રાજકીય તાલીમ, સુરક્ષા, ડિજિટલ રાજકીય ભાગીદારી અને સામાજિક પૂર્વગ્રહોમાં પરિવર્તન પણ આવશ્યક છે.

મુખ્ય શબ્દો: મહિલા રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ, નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમ, 106મો બંધારણીય સુધારો, લિંગ સમાનતા, રાજકીય સશક્તિકરણ, અનામત, લોકશાહી, પંચાયતી રાજ, મહિલા નેતૃત્વ, delimitation.

1. પ્રસ્તાવના

ભારતનું બંધારણ રાજકીય સમાનતા, કાનૂની સમાનતા અને લોકશાહી પ્રતિનિધિત્વના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. ભારતીય બંધારણના પ્રસ્તાવનામાં ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના આદર્શોને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. અનુચ્છેદ 14 કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાના સમાન રક્ષણની ખાતરી આપે છે, જ્યારે અનુચ્છેદ 15 લિંગ સહિતના ચોક્કસ આધાર પર ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે. સાથે સાથે અનુચ્છેદ 15(3) રાજ્યને મહિલાઓ અને બાળકો માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવાની સત્તા આપે છે. અનુચ્છેદ 16 જાહેર રોજગારમાં સમાન તકનું સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરે છે. આ જ બંધારણીય

ભારતમાં મહિલાઓનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ: બંધારણીય આરક્ષણ, નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમ, 2023 અને ભવિષ્યના પડકારો માળખું મહિલાઓ માટે સકારાત્મક પગલાં અને પ્રતિનિધિત્વ આધારિત નીતિઓને ન્યાયસંગત બનાવે છે. ભારતીય લોકશાહીમાં મહિલાઓ મતદાતા તરીકે સક્રિય રહી છે, પરંતુ મતદાનમાં સક્રિય ભાગીદારી અને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ તરીકે રાજકીય સત્તામાં ભાગીદારી બે અલગ બાબતો છે. 2024ની લોકસભા ચૂંટણીમાં 797 મહિલાઓએ ઉમેદવારી નોંધાવી અને 74 મહિલાઓ ચૂંટાઈ આવી હતી. આ સંખ્યા મહિલા રાજકીય ભાગીદારીમાં વધારો દર્શાવે છે, પરંતુ કુલ 543 લોકસભા બેઠકોની સરખામણીમાં તે હજુ પણ સંપૂર્ણ સમાન પ્રતિનિધિત્વથી ઘણું દૂર છે.

આ પરિસ્થિતિમાં મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ માટે બંધારણીય આરક્ષણની લાંબા સમયથી ચાલતી માંગને 2023માં મહત્વપૂર્ણ કાનૂની સ્વરૂપ મળ્યું. સંસદે 2023માં મહિલાઓ માટે લોકસભા અને રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં એક-તૃતીયાંશ આરક્ષણની જોગવાઈ કરતી બંધારણીય સુધારા પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરી. અગાઉ 1996, 1998, 1999 અને 2008માં પણ મહિલાઓના સંસદીય આરક્ષણ માટેના પ્રયત્નો થયા હતા, પરંતુ તેઓ કાયદાકીય અમલ સુધી પહોંચી શક્યા નહોતા.

2. સંશોધન સમસ્યા

મહિલાઓને મતાધિકાર અને બંધારણીય સમાનતા પ્રાપ્ત થયા બાદ પણ ભારતીય રાજકીય વ્યવસ્થામાં તેમની સંખ્યાત્મક અને ગુણાત્મક હાજરીમાં અસમાનતા જોવા મળે છે. રાજકીય પક્ષો દ્વારા મહિલાઓને ઉમેદવારી આપવાની નીતિ, ચૂંટણી માટે જરૂરી નાણાકીય સ્ત્રોત, રાજકીય નેટવર્ક, સામાજિક પિતૃસત્તાત્મક માળખું, રાજકીય હિંસા અને જાહેર જીવનમાં મહિલાઓ સામેના પૂર્વગ્રહો તેમના રાજકીય ઉદયને અસર કરે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં આરક્ષણ દ્વારા મહિલાઓની સંખ્યામાં મોટો વધારો થયો હોવા છતાં, માત્ર સંખ્યાત્મક પ્રતિનિધિત્વને સાચા અર્થમાં રાજકીય સશક્તિકરણ કહી શકાય કે નહીં તે પ્રશ્ન મહત્વપૂર્ણ છે. કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં ચૂંટાયેલી મહિલા પ્રતિનિધિની જગ્યાએ પરિવારના પુરુષ સભ્યો નિર્ણય લેતા હોવાના પ્રશ્નો પણ સંશોધનમાં ચર્ચાયા છે. બીજી તરફ, આવા પ્રતિનિધિઓને માત્ર “પ્રોકસી” તરીકે જોવું પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે સ્થાનિક સ્તરે મહિલાઓએ જાહેર સેવાઓ, શિક્ષણ, પાણી, આરોગ્ય અને સામાજિક વિકાસ જેવા મુદ્દાઓને રાજકીય એજન્ડામાં આગળ ધપાવ્યા હોવાના અભ્યાસો છે. PRSના વિશ્લેષણમાં પણ પંચાયતોમાં મહિલાઓના આરક્ષણથી મહિલાઓ સંબંધિત જાહેર સુવિધાઓ પર વધુ ધ્યાન આપવાની અસરનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

આથી મુખ્ય સંશોધન સમસ્યા એ છે કે શું બંધારણીય આરક્ષણ માત્ર મહિલાઓની સંખ્યા વધારશે કે ખરેખર તેમની રાજકીય સત્તા, સ્વતંત્ર નિર્ણયક્ષમતા અને નીતિનિર્માણમાં અસરકારક ભાગીદારી પણ વધારશે?

3. સંશોધનના હેતુઓ

આ સંશોધનનો પ્રથમ હેતુ ભારતમાં મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વના બંધારણીય અને કાનૂની વિકાસનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે. બીજો હેતુ 106મા બંધારણીય સુધારા દ્વારા કરવામાં આવેલી મહિલાઓ માટેની આરક્ષણ વ્યવસ્થાનું વિગતવાર કાનૂની મૂલ્યાંકન કરવાનો છે. ત્રીજો હેતુ મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ અને બંધારણના સમાનતા તથા સકારાત્મક ભેદભાવના સિદ્ધાંતો વચ્ચેના સંબંધનું પરીક્ષણ કરવાનો છે. આ સંશોધનનો અન્ય મહત્વપૂર્ણ હેતુ પંચાયતી રાજ અને નગરપાલિકા જેવી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓમાં મહિલાઓના આરક્ષણના અનુભવ પરથી રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે મહિલાઓ માટેના આરક્ષણની શક્ય અસર સમજવાનો છે. સાથે સાથે 2024ની લોકસભા ચૂંટણીમાં મહિલાઓના પ્રતિનિધિત્વની સ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરીને ભવિષ્યના પડકારો ઓળખવાનો પણ હેતુ છે.

4. સંશોધન પ્રશ્નો

આ સંશોધન નીચેના મુખ્ય પ્રશ્નોના જવાબ શોધે છે:

૧. ભારતમાં મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વમાં બંધારણીય સમાનતા અને સકારાત્મક ભેદભાવની શું ભૂમિકા છે?
૨. 106મો બંધારણીય સુધારો મહિલાઓને વાસ્તવિક રાજકીય સશક્તિકરણ કેટલું આપી શકે છે?
૩. આરક્ષણના અમલને વસ્તીગણતરી અને delimitation સાથે જોડવાથી કયા કાનૂની અને નીતિગત પ્રશ્નો ઊભા થાય છે?
૪. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં મહિલાઓના આરક્ષણમાંથી કયા પાઠ મેળવી શકાય?
૫. શું માત્ર બેઠક આરક્ષણ રાજકીય પક્ષોમાં મહિલાઓની આંતરિક ભાગીદારી અને નેતૃત્વ વધારવા માટે પૂરતું છે?
૬. મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વમાં વર્ગ, જાતિ, જનજાતિ અને સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ જેવા પરિબળોને કેવી રીતે ધ્યાનમાં લઈ શકાય?

5. સંશોધન પદ્ધતિ

આ સંશોધન મુખ્યત્વે doctrinal અને analytical legal research પદ્ધતિ પર આધારિત છે. તેમાં ભારતીય બંધારણ, બંધારણીય સુધારા, કાયદા, સંસદીય દસ્તાવેજો, સરકારી અહેવાલો, ચૂંટણી આંકડા, ન્યાયિક નિર્ણયો અને સંશોધન સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. 106મા બંધારણીય સુધારાની જોગવાઈઓ, સંસદીય ચર્ચાઓ, સરકારના અધિકૃત દસ્તાવેજો અને ચૂંટણી સંબંધિત સત્તાવાર માહિતી મુખ્ય પ્રાથમિક સ્ત્રોત તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવી છે. દ્વિતીયક સ્ત્રોતોમાં કાનૂની પુસ્તકો, સંશોધન લેખો, Law Commissionના અહેવાલો, PRS Legislative Researchના વિશ્લેષણો અને શૈક્ષણિક અભ્યાસોનો સમાવેશ થાય છે. સંશોધનમાં વર્ણનાત્મક, તુલનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે.

6. મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વનો બંધારણીય આધાર

ભારતીય બંધારણમાં મહિલાઓ માટે અલગથી લોકસભા કે રાજ્ય વિધાનસભામાં આરક્ષણની મૂળ જોગવાઈ નહોતી. પરંતુ સમાનતા અને ભેદભાવવિરોધી જોગવાઈઓએ મહિલાઓના રાજકીય અને સામાજિક સશક્તિકરણ માટે મજબૂત બંધારણીય આધાર તૈયાર કર્યો હતો. અનુચ્છેદ 14 મહિલાઓ સહિત તમામ વ્યક્તિઓને કાયદા સમક્ષ સમાનતા આપે છે. અનુચ્છેદ 15(1) લિંગના આધારે ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે અને અનુચ્છેદ 15(3) રાજ્યને મહિલાઓ અને બાળકો માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવાની મંજૂરી આપે છે. રાજકીય પ્રતિનિધિત્વના સંદર્ભમાં અનુચ્છેદ 325 અને 326 પણ મહત્વપૂર્ણ છે. અનુચ્છેદ 325 ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા લિંગના આધારે મતદાર યાદીમાંથી કોઈ વ્યક્તિને બહાર રાખવા સામે રક્ષણ આપે છે. અનુચ્છેદ 326 પ્રાંતિય મતાધિકારના સિદ્ધાંતને માન્યતા આપે છે. આમ ભારતીય બંધારણ શરૂઆતથી જ મહિલાઓને મતદાર તરીકે પુરુષ સમાન રાજકીય અધિકાર આપે છે.

પરંતુ મતદાનનો અધિકાર અને ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈ આવવાની સમાન તક વચ્ચેનો અંતર દૂર કરવા માટે માત્ર ઔપચારિક સમાનતા પૂરતી નથી. અહીં substantive equality એટલે કે વાસ્તવિક સમાનતાનો સિદ્ધાંત મહત્વપૂર્ણ બને છે.

ભારતમાં મહિલાઓનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ: બંધારણીય આરક્ષણ, નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમ, 2023 અને ભવિષ્યના પડકારો જો સામાજિક અને ઐતિહાસિક અસમાનતાના કારણે કોઈ વર્ગ રાજકીય સત્તામાં સતત ઓછું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો હોય, તો તેની સમાન ભાગીદારી માટે વિશેષ ઉપાય બંધારણીય રીતે યોગ્ય બની શકે છે.

7. 73મા અને 74મા બંધારણીય સુધારા અને મહિલાઓનું સ્થાનિક રાજકીય સશક્તિકરણ

1992ના 73મા અને 74મા બંધારણીય સુધારાઓ ભારતીય લોકશાહીમાં મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ માટે મહત્વપૂર્ણ વળાંક સાબિત થયા. પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ અને નગરપાલિકાઓને બંધારણીય માન્યતા મળ્યા પછી મહિલાઓ માટે ઓછામાં ઓછું એક-તૃતીયાંશ આરક્ષણની જોગવાઈ થઈ. આથી હજારો નર્સી પરંતુ લાખો મહિલાઓ પ્રથમ વખત ઔપચારિક રાજકીય સત્તાના માળખામાં પ્રવેશી શકી.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં મળેલા આ અનુભવથી એ સાબિત થયું કે રાજકીય આરક્ષણ મહિલાઓને જાહેર નિર્ણય પ્રક્રિયામાં પ્રવેશ અપાવવાનું અસરકારક સાધન બની શકે છે. ત્યારબાદ અનેક રાજ્યોએ એક-તૃતીયાંશ કરતાં વધારે, કેટલીક જગ્યાએ 50 ટકા સુધીનું આરક્ષણ આપ્યું. પંચાયતી રાજ મંત્રાલયના સત્તાવાર રેકૉર્ડ મુજબ ગુજરાતમાં પણ પંચાયત સ્તરે મહિલાઓ માટે 50 ટકા આરક્ષણની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ પ્રયોગનું મહત્વ માત્ર સંખ્યાત્મક નથી. મહિલાઓ સ્થાનિક શાસનમાં પ્રવેશ્યા પછી ગ્રામ વિકાસ, પીવાના પાણી, આરોગ્ય, શાળા, સ્વચ્છતા, પોષણ અને મહિલાઓ તથા બાળકો સંબંધિત પ્રશ્નોને રાજકીય ચર્ચામાં વધુ મહત્વ મળવાની સંભાવના વધી છે. જોકે તાલીમ, વહીવટી જ્ઞાન અને નાણાકીય સત્તાની અછત હજુ પણ ઘણા મહિલા પ્રતિનિધિઓ માટે પડકાર છે. 2025માં પંચાયતી રાજ મંત્રાલયે “Issues of Women Pradhans” અંગે Advisory Committeeના અહેવાલો પણ પ્રકાશિત કર્યા હતા, જે દર્શાવે છે કે સ્થાનિક સ્તરે મહિલાઓના નેતૃત્વને મજબૂત કરવા માટે હજુ પણ સંસ્થાગત પડકારોનું નિરાકરણ જરૂરી છે.

8. નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમ, 2023: ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

મહિલાઓ માટે સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભામાં આરક્ષણનો વિચાર નવો નથી. 1996, 1998, 1999 અને 2008માં સંબંધિત બંધારણીય સુધારા બિલો રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. અગાઉના પ્રયાસોમાં રાજકીય સર્વસંમતિનો અભાવ, અન્ય વર્ગોની મહિલાઓ માટે અલગ પ્રતિનિધિત્વની માંગ અને રાજકીય પક્ષોની વિવિધ ચિંતાઓને કારણે અંતિમ કાનૂની સફળતા મળી નહોતી. 2023માં રજૂ કરાયેલા બંધારણીય સુધારા બિલે આ લાંબા સમયથી ચાલતી ચર્ચાને અંતિમ બંધારણીય સ્વરૂપ આપ્યું. બિલ લોકસભામાં 19 સપ્ટેમ્બર 2023ના રોજ રજૂ થયું અને લોકસભા તથા રાજ્યસભા બંનેમાં પસાર થયું. ત્યારબાદ તે બંધારણ (106મો સુધારો) અધિનિયમ, 2023 તરીકે કાયદો બન્યો. આ કાયદાનું રાજકીય મહત્વ એમાં છે કે પ્રથમ વખત ભારતીય બંધારણમાં લોકસભા અને રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં મહિલાઓના પ્રતિનિધિત્વ માટે સ્પષ્ટ બંધારણીય આરક્ષણની જોગવાઈ કરવામાં આવી.

9. 106મા બંધારણીય સુધારાની મુખ્ય જોગવાઈઓ

106મા સુધારાએ મુખ્યત્વે અનુચ્છેદ 330A, 332A અને 334A સાથે સંબંધિત જોગવાઈઓ ઉમેરેલી છે. અનુચ્છેદ 330A લોકસભામાં મહિલાઓ માટે બેઠકોનું આરક્ષણ કરે છે. સીધી ચૂંટણીથી ભરાતી કુલ બેઠકોમાંથી આશરે એક-તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રાખવાની જોગવાઈ છે. તેમાં SC અને ST માટે અનામત બેઠકોમાં મહિલાઓ માટે એક-તૃતીયાંશ આરક્ષણ પણ સામેલ છે. અનુચ્છેદ 332A રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં સમાન પ્રકારની જોગવાઈ કરે છે. આથી રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં પણ સીધી ચૂંટણીથી ભરાતી બેઠકોમાંથી આશરે એક-તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત થશે. SC/ST અનામત બેઠકોમાં પણ મહિલાઓ માટે એક-તૃતીયાંશ પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે.

દિલ્હીની વિધાનસભા માટે પણ બંધારણના અનુચ્છેદ 239AAમાં વિશેષ જોગવાઈ ઉમેરવામાં આવી છે. આમ આ સુધારો માત્ર લોકસભા સુધી મર્યાદિત નથી પરંતુ રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરની ધારાસભાઓ સુધી વિસ્તરે છે.

10. અમલવારી અને વસ્તીગણતરી-Delimitationનો પ્રશ્ન

106મા સુધારાની સૌથી મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા તેની અમલવારી સાથે જોડાયેલી શરત છે. અનુચ્છેદ 334A મુજબ મહિલાઓ માટેનું આરક્ષણ તે સમયે અસરકારક બનશે જ્યારે 2023ના સુધારા બાદ લેવામાં આવતી પ્રથમ વસ્તીગણતરીના સંબંધિત આંકડા પ્રકાશિત થશે અને ત્યારબાદ આ હેતુ માટે delimitation કરવામાં આવશે. આથી કાયદો પસાર થતાની સાથે જ મહિલાઓ માટે લોકસભા અને રાજ્ય વિધાનસભાની બેઠકો અનામત થઈ જતી નથી.

આ જોગવાઈએ કાનૂની અને નીતિગત ચર્ચા ઊભી કરી છે. PRSના 2026ના વિશ્લેષણ મુજબ delimitation અને મહિલાઓના આરક્ષણને જોડતી બંધારણીય રચનાને કારણે 2029ની લોકસભા ચૂંટણીમાં મહિલાઓનું નવું આરક્ષણ લાગુ થશે કે નહીં તે અંગે સમયગાળા સંબંધિત પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. 2026માં delimitation અને બંધારણીય બેઠકો અંગે નવા કાયદાકીય પ્રસ્તાવો પણ ચર્ચામાં આવ્યા છે. આથી મહિલાઓના આરક્ષણના કાયદાકીય વચન અને તેના વાસ્તવિક અમલ વચ્ચેનો સમયગાળો આ સંશોધનનો મહત્વપૂર્ણ વિષય બને છે.

11. સંખ્યાત્મક પ્રતિનિધિત્વ અને વાસ્તવિક રાજકીય સશક્તિકરણ

મહિલાઓ માટે એક-તૃતીયાંશ બેઠકો અનામત કરવાથી સંખ્યાત્મક પ્રતિનિધિત્વમાં મોટો વધારો થવાની સંભાવના છે. પરંતુ સંખ્યામાં વધારો થવો અને વાસ્તવિક સત્તા પ્રાપ્ત થવી એક જ બાબત નથી. રાજકીય સશક્તિકરણનો અર્થ મહિલાઓને માત્ર ચૂંટાઈ આવવાની તક આપવી નહીં પરંતુ કાયદા ઘડવાની પ્રક્રિયા, બજેટ, નીતિ, સંસદીય ચર્ચા, સમિતિઓ અને રાજકીય પક્ષોના નિર્ણયોમાં સ્વતંત્ર અને અસરકારક ભાગીદારી આપવી પણ છે. જો મહિલા સાંસદ અથવા ધારાસભ્ય માત્ર પક્ષના નિર્દેશોનું પાલન કરતી હોય અને પોતાની નીતિગત ભૂમિકા વિકસાવી ન શકે, તો આરક્ષણનું સામાજિક પરિણામ મર્યાદિત થઈ શકે છે. તેથી આરક્ષણ સાથે રાજકીય તાલીમ, સંસદીય પ્રક્રિયાનું જ્ઞાન, કાનૂની શિક્ષણ અને નીતિ સંશોધન માટેની સંસ્થાગત સહાય જરૂરી છે.

12. રાજકીય પક્ષોની ભૂમિકા

મહિલા રાજકીય પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્નમાં રાજકીય પક્ષોની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. બંધારણીય આરક્ષણ બેઠકોની ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરશે, પરંતુ ઉમેદવારની પસંદગી, પક્ષના સંગઠનમાં સ્થાન અને ચૂંટણી પ્રચાર માટેના સંસાધનોમાં મહિલાઓની ભાગીદારી હજુ પણ મોટા પ્રમાણમાં રાજકીય પક્ષોની આંતરિક રચના પર આધારિત રહેશે. જો રાજકીય પક્ષો માત્ર અનામત બેઠકો પર જ મહિલાઓને ઉમેદવારી આપે અને અનામત ન હોય તેવી બેઠકો પર મહિલાઓને ઓછા પ્રમાણમાં તક આપે, તો કુલ રાજકીય પ્રતિનિધિત્વમાં બંધારણીય આરક્ષણથી આગળ વધવું મુશ્કેલ બની શકે છે. તેથી પક્ષોએ સ્વૈચ્છિક અથવા કાનૂની રીતે મહિલા ઉમેદવારી માટે આંતરિક ક્વોટા, ચૂંટણી નાણાકીય સહાય અને નેતૃત્વ તાલીમની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. PRSના વિશ્લેષણમાં પણ માત્ર બેઠક આરક્ષણ ઉપરાંત રાજકીય પક્ષોની ઉમેદવાર પસંદગી અને વૈકલ્પિક મોડેલ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

13. જાતિ, વર્ગ અને મહિલાઓનું આંતરિક વૈવિધ્ય

“મહિલા” એક સમાન સામાજિક શ્રેણી નથી. મહિલાઓમાં જાતિ, જનજાતિ, વર્ગ, ધર્મ, પ્રદેશ, શિક્ષણ અને આર્થિક સ્થિતિના આધારે ગંભીર અસમાનતાઓ છે. 106મા સુધારામાં SC અને ST માટે અનામત બેઠકોમાંથી એક-તૃતીયાંશ મહિલાઓ માટે આરક્ષણ કરવાની જોગવાઈ મહત્વપૂર્ણ છે. પરંતુ OBC મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વનો પ્રશ્ન હજુ પણ વ્યાપક રાજકીય અને નીતિગત ચર્ચાનો વિષય છે. અહીં substantive representationનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. માત્ર ઉચ્ચ વર્ગ અથવા રાજકીય રીતે પ્રભાવશાળી પરિવારની મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ સમગ્ર ભારતીય મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરશે એવું માનવું યોગ્ય નથી. તેથી ભવિષ્યની નીતિમાં મહિલાઓના આંતરિક સામાજિક વૈવિધ્યને ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે.

14. પંચાયતી રાજમાંથી મળતા પાઠ

પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓ માટે આરક્ષણનો અનુભવ સંસદીય આરક્ષણ માટે મહત્વપૂર્ણ પ્રયોગશાળા સમાન છે. શરૂઆતમાં “સરપંચ પતિ” અથવા proxy representation જેવા પ્રશ્નો સામે આવ્યા હતા. પરંતુ સમય જતાં અનેક મહિલાઓએ વહીવટી પ્રક્રિયા, બજેટ, ગ્રામ વિકાસ અને જાહેર નીતિ અંગે જ્ઞાન મેળવીને સ્વતંત્ર નેતૃત્વ વિકસાવ્યું છે. અહીંથી એક મહત્વપૂર્ણ સંદેશ મળે છે કે રાજકીય ક્ષમતા જન્મજાત નથી; સંસ્થાગત તક અને તાલીમથી વિકસે છે. તેથી લોકસભા અને વિધાનસભામાં નવી ચૂંટાયેલી મહિલાઓ માટે સંસદીય તાલીમ, કાયદાકીય સંશોધન સહાય અને policy support mechanisms વિકસાવવા જોઈએ.

15. મહિલાઓ અને 2024ની લોકસભા ચૂંટણી

2024ની લોકસભા ચૂંટણીમાં મહિલાઓની ભાગીદારી નોંધપાત્ર રહી. સત્તાવાર માહિતી મુજબ 797 મહિલાઓએ ચૂંટણી લડી અને 74 મહિલાઓ વિજેતા બની. આ આંકડો એક મહત્વપૂર્ણ દ્વંદ્વ દર્શાવે છે: મહિલાઓ મતદાર તરીકે સક્રિય છે, પરંતુ ઉમેદવાર અને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની સંખ્યા હજુ પણ પ્રમાણમાં ઓછી છે. આ પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે કે મહિલાઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ માટે માત્ર મતદાનમાં ભાગીદારી વધારવી પૂરતી નથી. ઉમેદવારી, પક્ષીય નેતૃત્વ અને ચૂંટણી જીતવાની ક્ષમતામાં પણ સંસ્થાગત સમાનતા જરૂરી છે.

16. આરક્ષણના સમર્થનમાં દલીલો

મહિલા આરક્ષણના સમર્થનમાં પ્રથમ દલીલ એ છે કે લોકશાહીમાં પ્રતિનિધિત્વાત્મક ન્યાય જરૂરી છે. સમાજની લગભગ અડધી વસ્તી જો નિર્ણય લેતી સંસ્થાઓમાં ઓછા પ્રમાણમાં હાજર હોય તો લોકશાહીનું પ્રતિનિધિત્વ અધૂરું રહે છે.

બીજી દલીલ એ છે કે મહિલાઓને રાજકીય સત્તામાં પ્રવેશ મેળવવામાં ઐતિહાસિક અને સામાજિક અવરોધો છે. આરક્ષણ આ structural barriersને દૂર કરવાની રીત બની શકે છે. ત્રીજી દલીલ એ છે કે વિવિધ સામાજિક અનુભવ ધરાવતા પ્રતિનિધિઓ નીતિગત ચર્ચાને વધુ વ્યાપક બનાવી શકે છે. ચોથી દલીલ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના અનુભવ પરથી મળે છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં આરક્ષણથી મહિલાઓ રાજકીય નેતૃત્વમાં આવી શકી છે અને કેટલાક અભ્યાસો દર્શાવે છે કે મહિલાઓએ મહિલાઓ અને બાળકો સંબંધિત જાહેર સેવાઓને પ્રાથમિકતા આપી છે.

17. આરક્ષણની મર્યાદાઓ અને વિરોધી દલીલો

આરક્ષણના વિરોધમાં એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે મતદારોની પસંદગી પર બંધારણીય મર્યાદા આવે છે અને મહિલાઓને રાજકીય રીતે સ્વતંત્ર રીતે સ્પર્ધા કરવાની તક હોવી જોઈએ. બીજી દલીલ એ છે કે માત્ર આરક્ષણથી રાજકીય પક્ષોની આંતરિક સંસ્કૃતિ બદલાતી નથી. બીજો પ્રશ્ન બેઠકોના rotationનો છે. જો દરેક delimitation પછી બેઠકો બદલાય, તો ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને લાંબા ગાળે એક જ મતવિસ્તારમાં રાજકીય આધાર વિકસાવવામાં મુશ્કેલી થઈ શકે છે. PRSના વિશ્લેષણમાં પણ rotationના કારણે પ્રતિનિધિઓના પુનઃચૂંટાણ અને મતવિસ્તાર વિકાસ માટેના પ્રોત્સાહનો અંગે પ્રશ્નો ઉઠાવવામાં આવ્યા છે. ત્રીજો પડકાર એ છે કે મહિલાઓનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ માત્ર કાયદાથી નહીં પરંતુ સામાજિક સ્વીકાર્યતા અને રાજકીય સંસ્કૃતિથી પણ નક્કી થાય છે.

18. ભવિષ્યના મુખ્ય પડકારો

ભવિષ્યમાં સૌથી મોટો પડકાર આરક્ષણની સમયસર અને પારદર્શક અમલવારીનો રહેશે. વસ્તીગણતરી અને delimitationની પ્રક્રિયા કાયદાકીય રીતે સ્પષ્ટ, નિષ્પક્ષ અને પારદર્શક હોવી જોઈએ. મહિલાઓ માટે આરક્ષિત બેઠકોની પસંદગીમાં કોઈ રાજકીય પક્ષને અયોગ્ય લાભ ન મળે તે માટે સ્પષ્ટ માપદંડો જરૂરી છે. બીજો પડકાર રાજકીય પક્ષોમાં મહિલાઓનું નેતૃત્વ છે. ત્રીજો પડકાર ચૂંટણી ખર્ચ અને નાણાકીય અસમાનતા છે. ચોથો પડકાર રાજકીય હિંસા, ઓનલાઇન ટ્રોલિંગ અને મહિલાઓ સામેના ડિજિટલ હુમલાનો છે. પાંચમો પડકાર કાર્ય-જીવન સંતુલન અને રાજકીય કારકિર્દી માટે જરૂરી સંસ્થાગત સહાયનો છે. છઠ્ઠો પડકાર મહિલા પ્રતિનિધિઓની ગુણાત્મક ભાગીદારી છે. સંસદીય સમિતિઓ, કાયદાકીય ચર્ચાઓ, નીતિ ઘડતર અને બજેટ પ્રક્રિયામાં મહિલાઓને સક્રિય ભૂમિકા મળે તે માટે વિશેષ તાલીમ અને સંશોધન સહાય જરૂરી છે.

19. સુધારા અને ભલામણો

ભારતમાં મહિલાઓના રાજકીય સશક્તિકરણ માટે પ્રથમ ભલામણ એ છે કે 106મા બંધારણીય સુધારાની અમલવારી માટે જરૂરી વસ્તીગણતરી અને delimitation પ્રક્રિયા પારદર્શક અને સમયબદ્ધ રીતે પૂર્ણ થવી જોઈએ. બીજું, રાજકીય પક્ષોને મહિલા ઉમેદવારોને માત્ર અનામત બેઠકો પૂરતી મર્યાદિત ન રાખીને સામાન્ય બેઠકો પર પણ વધુ તક આપવી જોઈએ. ત્રીજું, મહિલાઓ માટે રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે Political Leadership Training Institutes સ્થાપવા જોઈએ. ચોથું, નવી ચૂંટાયેલી મહિલા સાંસદો અને ધારાસભ્યોને કાયદા, બંધારણ, બજેટ, નીતિ વિશ્લેષણ અને સંસદીય પ્રક્રિયા અંગે તાલીમ આપવી જોઈએ. પાંચમું, મહિલા પ્રતિનિધિઓ માટે સંશોધન સહાયક અને કાનૂની સલાહકારની સંસ્થાગત સુવિધા વિકસાવવી જોઈએ. છઠ્ઠું, ચૂંટણી દરમિયાન મહિલાઓ માટે સુરક્ષિત રાજકીય વાતાવરણ ઊભું કરવું જોઈએ. સાતમું, ઓનલાઇન રાજકીય હેરાસમેન્ટ, deepfake, cyberstalking અને gender-based abuse સામે ઝડપી કાનૂની કાર્યવાહી માટે ચૂંટણી અને સાયબર સુરક્ષા સંસ્થાઓ વચ્ચે સંકલન વધારવું જોઈએ. આઠમું, સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં ચૂંટાયેલી મહિલાઓ માટે leadership pipeline વિકસાવવી જોઈએ જેથી ગ્રામ પંચાયત અને નગરપાલિકા સ્તરની સફળ મહિલા નેતાઓ રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં આગળ વધી શકે.

20. બંધારણીય સમાનતા સામે વાસ્તવિક સમાનતા

મહિલા આરક્ષણના સમગ્ર પ્રશ્નને સમજવા માટે formal equality અને substantive equality વચ્ચેનો ભેદ સમજવો આવશ્યક છે. Formal equalityનો અર્થ છે કે કાયદો દરેક વ્યક્તિને સમાન રીતે વર્તે. પરંતુ જો સમાજમાં પહેલેથી જ ઊંડા સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતા હોય, તો માત્ર સમાન નિયમો બનાવવાથી વાસ્તવિક સમાન પરિણામ પ્રાપ્ત થતું નથી. ભારતીય બંધારણમાં અનુચ્છેદ 15(3) દ્વારા મહિલાઓ અને બાળકો માટે વિશેષ જોગવાઈની મંજૂરી આપવી આ

ભારતમાં મહિલાઓનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ: બંધારણીય આરક્ષણ, નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમ, 2023 અને ભવિષ્યના પડકારો જ વિચારનું પ્રતિબિંબ છે. તેથી મહિલાઓ માટે રાજકીય આરક્ષણ સમાનતાના વિરોધમાં નહીં પરંતુ substantive equality પ્રાપ્ત કરવા માટેનું સાધન તરીકે જોવું જોઈએ.

21. પ્રતિનિધિત્વથી નેતૃત્વ તરફ

નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમનું અંતિમ લક્ષ્ય માત્ર લોકસભા અને વિધાનસભામાં મહિલાઓની સંખ્યા વધારવાનું ન હોવું જોઈએ. તેનું લક્ષ્ય મહિલાઓને નીતિ-નિર્માતા, કાયદા ઘડનારા અને જાહેર નેતા તરીકે સ્થાપિત કરવાનું હોવું જોઈએ. આથી “representation” પછી “participation” અને ત્યારબાદ “leadership”નું મોડેલ અપનાવવું જરૂરી છે. પ્રથમ તબક્કામાં મહિલાઓને બેઠક મળે, બીજા તબક્કામાં તેઓ નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સક્રિય બને અને ત્રીજા તબક્કામાં તેઓ રાજકીય પક્ષો તથા સરકારના ઉચ્ચ નેતૃત્વમાં સ્થાન મેળવે—ત્યારે જ આરક્ષણનો સંપૂર્ણ સામાજિક હેતુ સિદ્ધ થશે.

22. સમાપન

ભારતમાં મહિલાઓનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ બંધારણીય સમાનતા, લોકશાહી ન્યાય અને સામાજિક સશક્તિકરણનો અભિન્ન ભાગ છે. ભારતે મહિલાઓને શરૂઆતથી જ મતાધિકાર આપીને રાજકીય સમાનતાનો મજબૂત આધાર સ્થાપ્યો હતો, પરંતુ ચૂંટાયેલી રાજકીય સંસ્થાઓમાં મહિલાઓની સંખ્યાત્મક હાજરી લાંબા સમય સુધી મર્યાદિત રહી. પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓ માટેના આરક્ષણે આ પરિસ્થિતિ બદલવાની શરૂઆત કરી અને લાખો મહિલાઓને રાજકીય પ્રક્રિયામાં પ્રવેશ આપ્યો. વિવિધ રાજ્યોમાં 50 ટકા સુધીનું સ્થાનિક આરક્ષણ આ પ્રક્રિયાને વધુ મજબૂત બનાવે છે.

નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમ, 2023 આ વિકાસની આગળની મહત્વપૂર્ણ કડી છે. 106મા બંધારણીય સુધારાએ લોકસભા અને રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં મહિલાઓ માટે આશરે એક-તૃતીયાંશ બેઠકોના આરક્ષણને બંધારણીય સ્વરૂપ આપ્યું છે. SC અને ST માટેની અનામત બેઠકોમાં પણ મહિલાઓ માટે એક-તૃતીયાંશ આરક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

તેમ છતાં, આ સુધારાની વાસ્તવિક અસર તેની અમલવારી પર આધારિત રહેશે. વસ્તીગણતરી અને delimitation સાથે જોડાયેલી શરતને કારણે કાયદો પસાર થયા પછી તરત જ બેઠકો અનામત થતી નથી. આથી અમલવારીની સમયસીમા અને પ્રક્રિયાની પારદર્શિતા ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. 2026ની delimitation સંબંધિત ચર્ચાઓએ આ મુદ્દાને વધુ પ્રાસંગિક બનાવ્યો છે. સંશોધનનો અંતિમ નિષ્કર્ષ એ છે કે મહિલા આરક્ષણ જરૂરી છે પરંતુ પૂરતું નથી. મહિલાઓના વાસ્તવિક રાજકીય સશક્તિકરણ માટે આરક્ષણ સાથે રાજકીય પક્ષોમાં આંતરિક લોકશાહી, ચૂંટણી નાણાકીય સમાનતા, નેતૃત્વ તાલીમ, કાનૂની અને નીતિગત સંશોધન સહાય, ડિજિટલ સુરક્ષા અને સામાજિક માનસિકતામાં પરિવર્તન જરૂરી છે. ભારતીય લોકશાહી ત્યારે જ વધુ પ્રતિનિધિત્વાત્મક અને ન્યાયસંગત બનશે જ્યારે મહિલાઓ મતદાતા તરીકે જ નહીં પરંતુ કાયદા ઘડનાર, નીતિ નિર્માતા, પક્ષીય નેતા અને રાજ્યના નિર્ણયકારક તરીકે સમાન સત્તા ધરાવશે. નારી શક્તિ વંદન અધિનિયમ આ દિશામાં એક ઐતિહાસિક બંધારણીય પગલું છે; હવે તેની સફળતા કાયદાની જોગવાઈ કરતાં વધુ તેની નિષ્પક્ષ, સમયસર અને અસરકારક અમલવારી પર નિર્ભર રહેશે.

સંદર્ભસૂચિ

પ્રાથમિક કાનૂની સ્ત્રોતો

1. The Constitution of India, ખાસ કરીને Articles 14, 15, 16, 325, 326, 330, 332 અને સંબંધિત બંધારણીય સુધારા.
2. The Constitution (One Hundred and Sixth Amendment) Act, 2023, Government of India.
3. The Constitution (One Hundred and Twenty-Eighth Amendment) Bill, 2023, Ministry of Law and Justice.
4. 73rd Constitutional Amendment Act, 1992, Government of India.
5. 74th Constitutional Amendment Act, 1992, Government of India.

સરકારી અને સંસ્થાકીય સ્ત્રોતો

1. Ministry of Parliamentary Affairs / Government of India, Nari Shakti Vandan Adhiniyam, 2023 – Government Information.
2. Ministry of Panchayati Raj, Government of India, Status of Reservation for Women in PRIs.
3. Ministry of Panchayati Raj, Government of India, Basic Statistics of PRIs – 2025.
4. Ministry of Panchayati Raj, Government of India, Advisory Committee Report on Issues of Women Pradhans, Vol. I & II.
5. Election Commission of India, General Elections to Lok Sabha 2024 – Results and Election Data.
6. Government of India, Women's Participation in Lok Sabha Elections 2024.
7. Rajya Sabha, FAQ – Women Members in Rajya Sabha.

સંશોધન અને વિશ્લેષણાત્મક સ્ત્રોતો

1. PRS Legislative Research, Women's Reservation Bill, 2023 – Bill Track and Issues for Consideration.
2. PRS Legislative Research, Delimitation Bills of 2026 – Issues for Consideration.
3. Law Commission of India, Report No. 255 – Electoral Reforms, 2015.
4. Inter-Parliamentary Union, Women in Parliament – Global Parliamentary Data.
5. United Nations, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), 1979.
6. UN Women, Women's Political Participation and Leadership – Research and Policy Materials.